

REJTETT GAZDASÁG, REJTETT TÖRTÉNELEM?

SZABÓ ÁRPÁD TÖHÖTÖM

Berta Péter:

Fogyasztás, hírnév, politika

Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2014.

728 oldal (képmelléklettel), 5500 Ft

BEVEZETÉS ÉS TÖPRENGÉSEK

Előre kell bocsátanom, hogy a Berta Péter könyvről írott recenzióm nem lesz sem rövid, sem szakszerű a szónak abban az értelmében, hogy röviden összefoglalja a teljes kötet tartalmát. Azt gondolom, méltánytalan lenne mind a rövid, mind pedig a csak a szerkezetet, tartalmat mechanikusan megisméltő, összefoglaló bemutató, hiszen a kötetben sokkal több van annál, mintsem hogy két-három oldalban összefoglalható lenne. Az olvasása közben mindvégig ott is motoszkált bennem a recenzenseket általában foglalkoztató két kérdés vagy inkább kérdéspár. Az egyik, hogy milyen terjedelemben képzelje el a recenzens a bemutatóját: szorítkozzon a legszükségesebbekre, mutassa be a könyv szerkezetét, főbb kérdéseit és állításait, vagy pedig igyekezzen kontextualizálni a művet, és egyfajta tudományos magamutogatással bemutatni idevágó teljes tudását, ezzel mintegy rá is pirítva a szerzőre. A másik, hogy egyfajta jól-rosszul értelmezett kollegialitás jegyében jótékonyan feledkezék-e meg a hibákról, vagy épp ellenkezőleg, a kifogásokra élezze ki a bemutatást.

Nehéz a válasz, mert Berta Péter munkája nem enged könnyű kiutat a recenzensnek. A néprajzi esz-köz- és tárgykutatás 1960–1970-es évekbeli klasszikusai óta nemigen járt a kezünkben olyan monográfia, amelyben a főszöveg terjedelme elérte volna a 700 oldalt. És itt nem önmagában a terjedelemtől van szó, hanem a tartalomról is, hiszen a kötetben nincsenek üresjáratok. A terjedelem és a tartalom sze-

1 ■ Egy alapos tárgymutató éppen ezért nagymértékben megkönnyítette volna az eligazodást a kötetben. Ez ritka ugyan a magyar kiadói gyakorlatban, de a társadalomtudományokban nagy szükség van rá.

2 ■ Cortoraraknak is nevezett, szintén hagyományos életmódot folytató és endogám erdélyi roma csoport. A kötet bizonyos szempontból cārhar etnográfia és antropológia is egy kicsit, de ezen keresztül azt is megmutatja, hogy mennyire sajátos a gábor romák viszonyulása, hiszen a cārharokat egyértelműen a poharak tárgyi patinája érdekli, viszont a gábor romák történelme nem-

rencsés találkozása olyan sűrűségű és mélységű, tág keretbe helyezett szöveget¹ eredményezett, hogy a kontextualizálás helyett amellett döntöttem: a könyv szerintem legfontosabb részeit tárgyalom.

Berta Péter könyve mind a terepmunka, mind a szövegalkotás szintjén alaposan végiggondolt néprajzi, antropológiai mű, mellyel kapcsolatban a kritika is inkább az elismerés, mintsem az érvénytelenítés gesztusa.

Már ebből is kiderülhetett: a könyvet nemcsak jónak, hanem egyenesen kiemelkedőnek tartom mind a saját szűk területén, vagyis a romakutatásokon belül, mind pedig tágabb néprajzi, antropológiai szempontból. A továbbiakban azt próbálom érvekkel alátámasztani, miért gondolom én erről a könyvről – a mögötte álló, harminc hónapot meghaladó, több helyszíni terepmunkán túl, ami önmagában is szinte egyedülálló –, hogy kiemelkedő alkotás.

AKIKET ISMERNI VÉLÜNK: A GÁBOR ROMÁK

Berta Péter könyve az erdélyi gábor romák presztízsgazdaságát, vagyis az eredetileg jobbra szász és magyar ötvösmesterek által készített ezüstpoharakkal és ezüstkupákkal való, szimbolikusan és politikailag is telítődött tranzakciók köre szerveződő szemantikai és pragmatikai világot elemzi. 19, hosszabb vagy rövidebb, az átfogó elemzés és az etnográfiai leírás között bravúrosan mozgó fejezetből áll, amelyekben a szerző elénk tárja munkájának módszertani és elméleti alapjait, majd bemutatja és elemzi a gáborok megélhetési stratégiáit, a társas viszonyok menedzselését, a gábor roma presztízstárgyakat és ezek mozgását az értékrezsimek között (a de- és rekontextualizálást), a hozzájuk kapcsolt értékvonatkozásokat, a transzkulturális értelmezési lehetőségeket, a cārhar romákkal² a presztízstárgyak okán létrejött tranzakciókat és interakciókat, a presztízstárgyak közvetítésében részt vevő brókerek szerepeit, a patinahamisítást és kontextusait, okait, a presztízstárgyakhoz kapcsolódó és az életmódból kibontható fogyasztási rezsimeket s azoknak a gábor és cārhar roma, illetve posztszocialista és konzervatív-tradicionalista olvasatait. Három fejezetben, ahol két pohár rendszerváltás utáni karrierjét és egy fedeles kupa posztszocialista életrajzát elemzi, Berta kifejezetten esettanulmányyszerűen közelíti meg a témáját, ám ezekben a fejezetekben sem csak a szigorúan vett leírásra szorítkozik, hanem azt az analitikus nyelvet és szemléletet használja, amelyet egyrészt

ő maga dolgozott ki, másrészt a szakirodalomból vett át.³ Egy fejezet mintegy függeléként a XIX. század végén és a XX. század elején a roma presztízstárgyakról (*czigánykincsekről*) publikált tudósításokat összegzi és értelmezi, végül a kötetet bibliográfia és a színes képek melléklete zárja.⁴

A gábor romákat ismerni véljük: hagyományos viseletükben ott látjuk őket a városok piacain (és ma már nemcsak Erdélyben), a vásárokon, az utcákon, vagy amint bekopognak, és termékeik minőségéről igyekeznek meggyőzni bennünket, potenciális vásárlókat. A könyv olvasása mégis felveti a kérdést: a sztereotípiákon túl mennyit is tudunk erről az öltözködése és külső megjelenése révén igencsak látható kisebbségről, arról a külső szemlélők közül csak kevesek által ismert, kulturálisan mélyen beágyazott gazdaságról, amely egyszerre jeleníti meg többek közt a gábor romák házassági szokásait, szimbolikus versenységét, diskurzív hagyományait, etikáját és családi történelmeit.

A gábor romák kultúrájának ezekben a részleteiben valószínűleg kevesen szereznek akár csak felszínes jártasságot is, ám a fenti – szándékosan tendenciózus – felsorolás a kultúrájukban való általános jártasságnál sokkal fontosabb, a XIX. század romantikus szemléletmódját meghaladó kérdésre tereli a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy van-e ezeknek a csoportoknak egyáltalán önálló kultúrájuk, valamennyire autonóm módon megszerveződő gazdaságuk és végül történelmük, és milyen a viszony ezek és a többségi, nem roma kultúra, gazdaság és történelem között. Berta Péter könyvének egyik legfontosabb állítása, hogy a gáborokat nem elsősorban a többség-kisebbség, kultúra-szubkultúra (vagy részkultúra) viszonyrendszerében kell megértenünk. Hiszen saját és sajátos kultúrát működtetnek, amely nem a többségi kultúra alárendeltje vagy szubkulturális verziója, így megértésére maradéktalanul nem alkalmasak a többségi kultúra értelmezésében használt terminusaink; a gazdaságuk gazdasági és szimbolikus értelemben vett legfontosabb szférája vajmi kevéssé kapcsolódik a többségi társadalmak gazdaságához,⁵ és végül, hogy van történelmük – ami szerves része a gazdaságuknak – még ha ez a többségi társadalmak történelemszemléletétől és a történelmi események számon tartásának módozataitól, a korszakolás és kronologizálás bevett eljárásaitól lényegesen különbözik is. Ez a történelem – amelynek léte cáfolja azt a nézetet, miszerint a romákat a jelenorientáltság jellemezné – meghatározó szerepet játszik a szimbolikus-mnemonikus patina létrehozásában, amely a korábbi tulajdonosokat és azok társadalmi presztízst tartja számon, és amelyet az anyagi patina mellett a gábor romák a presztízstárgyak tranzakciói során olyan nagyra értékelnek.

Ha viszont komolyan vesszük azt az állítást, hogy egységes roma társadalom csak az esszencializáló képeken létezik, illetve hogy a „roma” vagy a „cigány” kifejezés valójában egymástól is sok esetben nagymértékben különböző és sokszor belsőleg is nagyon

tagolt csoportokat jelöl, akkor kérdéses, hogy a gábor romákra – önreprezentációjuk szerint: a romák arisztokráciájára – vonatkozó állítások mennyiben vihetők át más roma csoportok leírására. Hiszen az már akár a kötetből is kiderül, hogy noha a gáborok és a cārharok világa a presztízstárgyakat illetően találkozik, a gazdasági tevékenységekben, az értékpreferenciákban és a világlátásban lényegesen különböznek. Mint ahogy feltételezhetően – és a szakirodalomból kikövetkeztethetően is – nagy különbségek vannak a gáborok és a többi roma csoport között. Vajon a gáborokra érvényes állításokkal megkérdőjelezhető-e a szakirodalomnak olyan állításai – például a kulturális átvételnek a magyar folklorisztikában bevett felfogása (638–640. old.) –, amelyek eredetileg más roma csoportokra vonatkoztak, vagy kellő reflexió híján általában beszéltek a romákról? De ez általános érvénnyel és fordított esetben is igaz. Ezzel persze nem a többi roma csoport gazdasági autonómiáját vagy a saját történelemhez való jogát akarom elvitatni, inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy milyen nagy szükség volna a Berta Péter könyvéhez hasonló, egy-egy adott csoport életét közelről elemző munkákra.

Az állítások ugyanakkor felvetik a kérdést, hogy mennyiben tekinthető ez a kultúra és történelem rejtettnek, és ennek következtében nevezhető-e például a gazdaságuk informálisnak. Nagy többségünk számára – és ebbe most beleértem a társadalomtudósokat is, hiszen a gáborok kultúrája néhány kivételtől eltekintve inkább a nem ismert vagy felszínesen ismert területekhez tartozik – nyilván rejtett és informális. Ha azonban a latens elitista látásmódtól (a civilizáció és a kultúra normatív, a fejlődés teleologikus és eurocentrikus látásmódjától) egy kicsit eltávolodunk, akkor kiviláglik, hogy a kulturális relativizmusnak, bármilyen sokat koptattuk és normatív értelemben kritizáltuk is, mégiscsak van valamilyen magyarázóereje. Vagyis belső

3 ■ A fejezetek sorrendjét rövid ismertetésük során a felsorolás rövidsége és tömörsége érdekében megváltoztattam, illetve nem mindegyikre tértem ki tételesen.

4 ■ Illik szót ejtenem arról is, hogy a kötetet mindvégig rendkívül illusztratív fehér-fekete képek kísérik, illetve hogy milyen jó választásnak tartom az első és a hátsó borítón található képeket is, hiszen már a könyv első kézbevételekor sokat elárulnak azokról a politikai, gender és fogyasztási rezsimekről, amelyek a gábor romák kultúráját meghatározzák.

5 ■ Ezt nagyon jól illusztrálja a 14. fejezetben bemutatott esettanulmány és -elemzés, különösen az a része, amelyben egy, a romák által magasra értékelt pohárral kapcsolatos roma és nem roma értékbecslések különbségeit, illetve a roma és nem roma jogértelmezésből eredő következményeket emeli ki a szerző.

6 ■ Hofer Tamás: *Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Villages: Comparative Notes on the Professional Personality of Two Disciplines*. *Current Anthropology*, 9 (1968), 4. szám, 311–315. old.

7 ■ Az már külön sajnálatos, hogy a tanulmány magyarul több mint harminc évvel később jelent meg, és a magyar tudományosságba csak részlegesen integrálódott. Vö. Hofer Tamás: *Amerikai antropológusok és hazai néprajzkutatók közép-európai falukban: összehasonlító jegyzetek két tudományág szakmai személyiségéről*. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I-II*. L'Harmattan, Bp., 2004. I. köt. 65–79. old.

szemszögből vizsgálva nem lehet rejtettnek nevezni azt, amihez a saját közegén belül legtöbbször a nyilvánosság is kapcsolódik, és amit ebben a közegben szabályok sorozata ír körül. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ez a nyilvánosság a gábor és a cārhar roma gyakorlatoktól függően a presztízstárgyakhoz való viszonyoknak és e viszony változásának/stabilitásának, az elrejtésnek és a megmutatásnak, a vele való dicsekvésnek (*pengetés*), a nyilvánosan és a titokban osztott köszönőajándékoknak a sajátos dinamikáját is magában hordozza. Vagyis még a nyilvánosság mint terminus és mint interakciós felület sem vihető át a nem roma kultúrából a gábor romák kultúrájába és fordítva. Ezt a könyvben mindvégig kiemelik azok a leírások és elemzések, amelyek a presztízstárgyak cseréjét, a házastársak kiválasztását, a házasságkötés lebonyolítását övező stratégiákat, gesztusokat és diskurzusokat mutatják be, így ennek a – nevezzük émikus–étikus feszültségnek – a kidomborításával emelek ki, és veszek szemügyre a könyvből fontosnak ítélt részeket, aspektusokat.

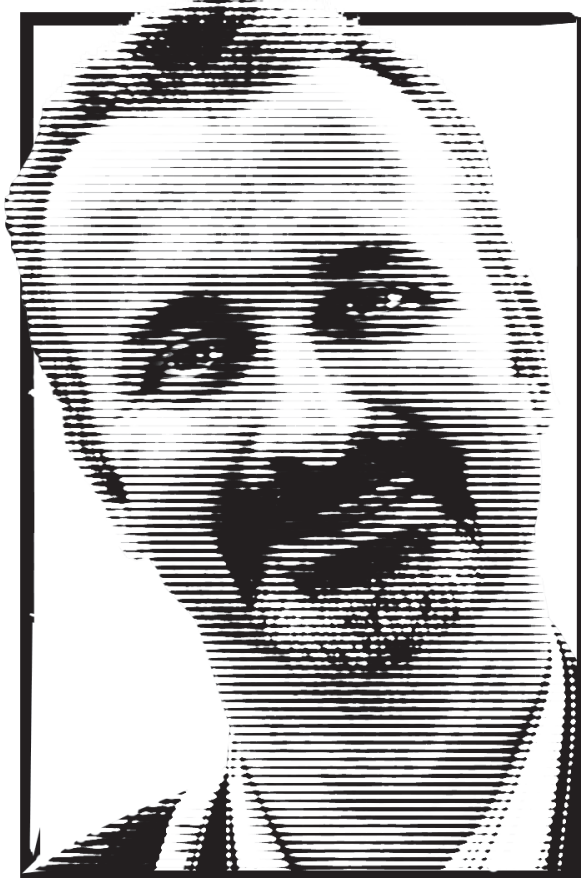
ÉRTELMEZÉSI SZINTEK ÉS OLVASATOK

A könyvhöz alapvetően két szinten két-két olvasattal közelítetek. Mindegyik szint kínál valamiféle diszciplináris kiindulópontot. Nem mintha valamilyen diszciplináris keretbe akarnám zárni e könyvet, hanem mert eszközként használhatom abban az igyekezetemben, hogy a recenzió potenciális olvasóit minél jobban eligazítsam. Az első szinten a könyvet néprajzi és antropológiai keretben szemlélem; a második szinten pedig egyrészt mint a romakutatások (*Romani studies*) egy darabját, másrészt pedig mint általános értelemben vett antropológiai elemzést.

Néprajz és antropológia

Korábban tehát nem véletlenül használtam a néprajzi, antropológiai jelzőket, amelyeket a nagyfokú recens közelkedés ellenére sem tekintek felcserélhetőnek. Már Hofer Tamás 1968-ban megjelent cikkéből is tudhatuk,⁶ hogy a nemzeti néprajzok és a kulturális antropológia különböző hagyományokra tekint vissza, és

más-más útját írják elő a szakmai személyiség formálódásának.⁷ Talán nem túlzás úgy fogalmaznunk, hogy a nemzetközi eredményekre is nyitott mai magyar néprajzkutató munkájára manapság a néprajztudomány és az antropológia közötti folyamatos pozíciókeresés is komoly hatással van. Egyrészt folkloristaként, a textuális hagyományba helyezkedve, be kell mutatnia azt az adathalmazt, amelyen az elemzést végezte,

másrészt, az antropológia kontextuális hagyományait is szem előtt tartva arra kell törekednie, hogy ezt az adathalmazt (amit egyébként az antropológiai gyakorlat nagyon sokszor háttérben hagy) elméleti szinten is meg tudja ragadni. Ez nyilván a gyűjtés (a terminus önmagában is beszédes) és a terepmunka eltérő hagyományával is összefüggésbe hozható, hiszen a szövegek központú, rövid időtartamú gyűjtőút eredményei valóban megjeleníthetők egy adattárban, míg a több hónapig tartó terepmunka eredményeként olyan méretű adathalmaz gyűlhet fel, amelynek nem hogy a közlése, hanem már a kezelése is komoly fejtőrést okozhat.

Berta Péter könyve ezen a szinten hozza az első elismerést kiváltó megoldást, hiszen végig az etnográfiai helyzetek és adatok, illetve az antropológiai elemzés közötti folyamatos váltogatás jellemzi. Persze, az még ebben a néprajz és antropológia közötti pozicionálódásban is kérdés, hogy a szerző mennyit tesz láthatóvá és átláthatóvá abból az elsődleges anyagból, amellyel dolgozott, hiszen a terep olyan átfogó és mélyreható ismeretével, amelyre ő a hosszú távú terepmunka során szert tett, az adatközlőin kívül senki sem rendelkezik. A kötet olvasása ebből a szempontból sem sétagalopp, és az olvasónak oda kell figyelnie, ha az etnográfiai esettanulmányokban felvázolt viszonyokban mindvégig otthonosan akar mozogni. A kötet tehát etnográfiaiban igen gazdag: magam még nem találkoztam olyan antropológiai munkával, amelyik ilyen bőkezűen tárna fel az olvasó előtt azt az etnográfiai háttéranyagot, amelyre épül. Nyilván ennek van egyfajta hagyománya a nemzeti néprajzokban, de azt azért még egyszer hangsúlyozom, hogy ez a könyv hosszú távú terepmunkára alapoz, és nem feltétlenül az volt a célja, hogy létrehozzon és elemezzen

egy szövegkorpuszt. Ami persze nem jelenti azt, hogy ne volna elméletileg megalapozott és kellően analitikus. Szinte mindegyik, elemzéssel foglalkozó oldalon találni olyan kulcsmondatot, amelyik mindig új fényben láttatja az addig mondottakat.

Romakutatások

A második szint első olvasata a romakutatások felől közelít. Az etnográfiai részletesség és az antropoló-

giai mélység nyilván tudatos döntésre vezethető vissza. Legalábbis én azt feltételezem, hogy a szerző közel húszéves kapcsolata a gáborokkal, szakmai olvasottsága és jártassága indokolta a döntést, hogy ilyen részletességgel és mélységgel mutassa be az erdélyi gábor romák presztízsgazdaságát – de lehet nyugodtan akár azt is mondani, hogy ezen keresztül a kultúráját. Én két forrását látom ennek a döntésnek, vagy legalábbis a feltételezett döntés mögötti szükségszerűségnek.

Egyrészt, miközben Kelet- és Közép-Európában, és ezen belül a Kárpát-medencében a néprajztudomány, az antropológia és a szociológia általában már-már túlbujánzóan sok tudást halmozott fel a romákról, ritka az egy-egy témát átfogóan feldolgozó, nagy munka. Az első nyilván Michael Stewart mérföldkőnek számító műve, amelyhez a terepmunkát ráadásul Magyarországon végezte a szerző.⁸ Stewart írásait Berta Péter sokat használja, hol vitatkozik velük, hol továbbgondolja őket. Még három további könyvet ismerek, amelyek erdélyi roma közösségekben végzett terepmunkán alapulnak: Ada Engebrigtsen, Fosztó László és Martin Olivera munkáit.⁹ A helyzet akkor sem sokkal jobb, ha Cătălina Tesăr nemrég megvédett doktori dolgozatát is ide soroljuk.¹⁰ És talán az sem véletlen, hogy ezek a munkák a 2000-es évek második felében jelentek meg, hiszen korábban a roma közösségekben folyó hosszú távú terepmunkára vélhetően sem a politikai, sem az akadémiai szféra nem volt felkészülve. Ugyanakkor az is elgondolkodtató, hogy a szó teljes értelmében hazai kutató nincs

a felsoroltak között: Ada Engebrigtsen norvég, Martin Olivera francia, Fosztó László a Max Planck Intézetben írta meg a könyve alapjául szolgáló doktoriját, Cătălina Tesăr pedig a University College London doktorandusa volt. Nem szeretem a „hiánypótló” és az „úttörő” kifejezéseket használni, mert valójában sokszor a bemutatott mű hiányosságait szoktuk velük elfedni, de úgy tűnik, Berta monográfiájára mégis ezeket a jelzőket kell alkalmaznom. És itt mutatkozik meg ismét a nemzeti néprajz tudása és az antropológia közötti szerencsés ingamozgás előnye: Berta Péter olyan szakirodalmat is használ, amely egy „idegen” kutató előtt – különböző okokból: a tudástermelés és terjesztés sajátosságai vagy ignorancia miatt – általában rejtve marad.¹¹

Másrészt a különféle roma csoportok az utóbbi években egyre inkább a közfigyelem és a közpolitikák fókuszába kerültek, ám a legtöbbször úgy, hogy tényleges új tudás közben alig termelődött, és ezért a romák bemutatásának néhány, végletekig vitt, sztereotip eszközkészlettel operáló és ekként esszencializáló megközelítésmódja alakult ki (vagy egyszerűen folytatódott). Az egyik, nyilvánvaló és sajnálatos módon a leggyakoribb – és akár a társadalomtudományi diskurzusokkal is összefüggésbe hozható – megközelítésmód a kirekesztettséget a bármiféle integráció szándékos elutasításaként tetelezi; a romákat a szegénység, a segélyek, a függés és a rászorultság terminusaival írja le, és nem vesz tudomást az egyes roma csoportokon belül értelem szerűen létező különbségekről. A másik megközelítésmód a kirekesztettséget szintén az integráció szándékos elutasításaként értelmezi, csakhogy ebben az esetben nem a szegénységet és a függést (miért nincs?), hanem épp ellenkezőleg, a gazdagságot és a függetlenséget (honnan van?) kéri számon a romákon, és végső soron ugyanazokkal az esszencializáló, a „rendes munka” kerülését leíró képekkel operál. E két domináns szemlélet mellett létezik még egy, a kulturá-

8 ■ Michael Stewart: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség tovább élése Magyarországon*. Ford. Sajó Tamás et al. T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Bp., 1994., angolul: *The Time of the Gypsies*. Westview Press, Boulder, 1997.

9 ■ Ada Engebrigtsen: *Exploring Gypsiness: Power, Exchange, and Interdependence in a Transylvanian Village*. Berghahn Books, New York, 2007.; Fosztó László: *Ritual Revitalisation after Socialism: Community, Personhood, and Conversion among Roma in a Transylvanian Village*. LIT Verlag, Berlin, 2009.; Martin Olivera: *Romanes: tradiția integrării la romii gabori din Transilvania*. Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj Napoca, 2012.

10 ■ Cătălina Tesăr: „Women Married off to Chalices”. Gender, Kinship and Wealth among Romanian *Cortorari* Gypsies. PhD-disszertáció. University College London, 2012. – Nyilván lehetnek még munkák, amelyek a figyelmemet elkerülték.

11 ■ Egyben elnézést is kérek Cătălina Tesăról és Fosztó Lászlótól, amiért „idegenként” tüntettem fel őket.

12 ■ Prónai Csaba: A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp., 2000. 176–198. old.

13 ■ Vö. Fosztó László: *Colecție de studii despre romii din România*. Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj Napoca, 2009.

lis különbségeket a romantikus hagyományok talaján értelmező harmadik, amely a romákat egyfajta folklorisztikus szemléletben a táncaikkal és a zenéjükkel, illetve zenészeikkel azonosítja. Ráadásul ez is egyfajta függési kvázielméletként írható le. A romákkal kapcsolatos képek összetettségét többek közt a roma mint folklorélem (és ennek elfogadása) és a roma mint társadalmi elem (és ennek elutasítása) közötti mély, sokszor áthidalhatatlan ellentét is mutatja.

Mindezzel nyilván Berta Péter is számot vetett (lásd például a láthatatlan termelés és a látható fogyasztás szembeállítását), így a könyve akár ezeknek a domináns nézeteknek rendkívül kimunkált, árnyalt kritikájaként is olvasható. Hiszen ha e nézetek főbb állításaiból kiindulva elfogadnánk, hogy az olyan marginális csoportokat, mint amilyenek a romák is, a kultúranélküliség és/vagy a függés és/vagy a domináns csoportokkal szembeni pozícionáltság jellemzi, akkor láthatóvá válik, hogy ezek az állítások hogyan teremlik újra a romák többszintű alárendelt helyzetét. Berta Péter könyve pedig akár arra is alkalmas lehet, hogy nemcsak általános értelemben, a kritikai kultúrakutatás felől indulhassunk el ezeknek a domináns állításoknak a cáfolatában, hanem tényleges etnográfiaikkal is alátámasztva bizonyíthatjuk: a gábor romák sajátos gazdasági és identitásépítési stratégiái nem a szakirodalomban szokványosan feltételezett etnikai határmegjelölés eszközei, hanem a saját csoporton belüli dinamikához, politikai törekvésekhez és házassági elképzelésekhez tartoznak, s ekként nem kifelé, hanem a csoporton belül van érvényes üzenetük.

A könyv a kelet-európai társadalomkutatásban ezért kétszerezsen is fontos felismeréseket fogalmaz meg, amelyek egyrészt jelzik az esszencializáló szemlélet tarthatatlanságát, amelyet még a roma népnév sokszor erőltetett bürokratikus használata sem oldott fel, sőt inkább felerősített. Másrészt – és ezzel összefüggésben – felhagynak azzal az antropológiai hagyománnyal, amelyet annak a kérdésnek az eldöntése határozott meg, hogy a romák és gazdasági tevékenységük hogyan érhető meg a letelepedettekkel kialakított kapcsolataik kontextusában. A könyv nagy újdonsága mégis, hogy a gábor romák és a nem roma társadalom többszintű kapcsolatát sem tagadja: mint mondja, a gábor romák mind a jövedelemszerzésben, mind az életmódjuk kialakításában – így a fémmezmunkálói és építőipari szolgáltatásaikkal, a rendőrökkel való kapcsolataikkal, a nem romák szolgálatainak igénybevételével (például hagyományos női viselet elkészítése) – több szálon és folyamatosan kapcsolódnak a nem romák társadalmához. Berta Péter mindeközben túllép mind az ökológiai, mind a Prónai Csaba képviselte szimbolikus antropológiai megközelítésen (noha ez utóbbihoz mégis közelebb marad),¹² és arra figyel, ami tapasztalatai szerint a gábor romák önmeghatározását, identifikációs stratégiáit sokkal inkább meghatározza: a presztízstárgyak cseréjére, a házassági stratégiákra, a fogyasztásra és egyáltalán arra, amit a könyvben *romani politikának* nevez.

„A gábor romákra jellemző *romani politika* [...] a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotására, reprezentálására és manipulálására szolgáló értékverseny [...], amely – részben etnicizált – szimbolikus küzdőterek, gyakorlatok és ideológiák sorát foglalja magában [...] a *romani politika* a különbség politikájának egy etnicizált és relatíve zárt, a romániai többségi társadalom számára jórészt láthatatlan és ismeretlen, informális részrendszere.” (58–59. old.)

És mivel ennek a romani politikának mind a társadalmi, mind a tárgyi, mind a diskurzív eszközei, következőképp az értékpreferenciái és tétjei is etnikailag mélyen beágyazottak, a szimbolikus küzdőternek szükségszerűen nincsenek referenciái a gábor roma közösségen kívül. Ebből érthető meg az informálisnak az a felfogása is, amellyel Berta Péter dolgozik: „a presztízstárgygazdaság ezért a romániai gazdaság egy olyan informális-etnicizált szegmense, amely a többségi társadalom és az állami szervek számára jórészt »láthatatlan« és ismeretlen – egyfajta terra incognita.” (645. old.) A romani politika a különbségek legitimálásának a politikája is, ez pedig egy újabb fontos tétel a roma szakirodalom azon szokványos állításával szemben, hogy a roma közösségeket az egyenlőségdiskurzus dominanciája jellemzi.

Ez a politika nem része sem a hivatalos politikai életnek, sem a roma önszerveződésnek, érdekképviselőnek. A politikai élet autonómiája, a különféle tőkék szinte kizárólagosan belső erőforrásokból táplálkozása, a hatalmi struktúrák közösségen belüli megképződése pedig újra komolyan felveti a különféle roma közösségek közötti, valamint a roma közösségek és a többségi társadalom politikai szférája közötti kapcsolódás kérdését, illetve a politikai tőkék transzferálásának a lehetőségét.¹³ Ez pedig végső soron, mindenféle rejtett normatív szándék nélkül, megint csak az integráció kérdéseire tereli a figyelmet. A presztízsgazdaság iránt kizárólag gábor romák érdeklődnek – s noha bizonyos értelemben a cárhar romák is részei annak, a presztízstárgyak iránti érdeklődésük, amint

azt Berta Péter bemutatja, alapvetően más irányultságú – és az itt elérhető sikerek a nem romák világában nem is konvertálhatók tőkévé. Ha a gábor romák a *mainstream* politikában aktívak, akkor az a piaserei értelemben vett *gázsikánó* tőke gyarapításának szándékával hozható összefüggésbe. A hibásan alkalmazott külső szemszögből – ez esetben egy ökonomista nézőpontból – szemlélve akár azt is lehetne mondani, hogy a gábor presztízsgazdaság irracionálisan szerveződik, holott a kötet több helyen is bizonyítja, hogy egy gábor roma számára, ha anyagi lehetőségei megengedik, nincs racionálisabb döntés, mint részt venni olyan presztízstárgyak tranzakciójában, amelyek a nem roma műtárgypiacon legfeljebb tízezer dollárt érnek, de amelyekért esetenként több tízezer, vagy akár több százezer dollárt¹⁴ is hajlandók kifizetni a gábor vásárlók vagy hitelezők. Az ugyanakkor érdekes, ahogy Berta Péter tolmácsolásában a gáborok és a cārharok a maguk és egymás fogyasztói gyakorlatait a racionalitás–irracionalitás terminusaiban írják le (558. old.).

A háttérben ráadásul nem egyszerűen a *romani politica* mint a különbségek politikája húzódik meg, hanem vele párhuzamosan vagy néha ellentétben a szociabilitás etikája is, vagyis a társadalmi megbecsülés normarendszere. S bár a kettő akár ki is egészítheti egymást, és például a konfliktusok menedzselésében szívesen fordulnak olyan vagyonos és tiszteletre méltó, általában idősebb roma férfiakhoz, akik mindkét területen sikeresek (és a sikereik értelemszerűen kölcsönösen támogatják egymást), a tiszteletreméltóságot előbbre valónak tartják mind a vagyontárgyaknál, mind a sikeres házassági stratégiáknál. A szociabilitás etikájának sajátos működését jól illusztrálja az a finom játék, amelyre jó példa az etnikai mimikri és szándékos korlátok között tartása. A romák ugyanis jövedelemszerző tevékenységük során nagymértékben támaszkodnak a nem romáknak nyújtott szolgáltatásaik eladására, aminek pedig akár az etnikai identitás – és külső jegyei – elrejtése is része lehet. Am a gábor romák – mivel földrajzi mobilitásuk következtében bárhol összefuthatnak egy másik gábor romával – az etnikai mimikri lelepleződésével járó megszegyenülés (Berta Péter szavait parafrázálva: arcfenyegető jelleg) miatt nem törekedhetnek a teljes láthatatlanságra: „Az etnikai mimikri korlátozása ezért végső soron azzal a morális elvárással [...] magyarázható, amely a gáborság zavartalan újratermelését többre értékeli a pénzben kifejezhető haszon maximalizálásánál.” (49. old.) Végül ide kapcsolódva érdemes megemlíteni azt is, hogy a szociabilitás etikáját szervezen egészíti ki a neoprotestáns egyházakhoz – jelen esetben legtöbbször az adventista közösséghez – tartozás, ahol újraértékelődnek a szokásos gábor társadalmi különbségek.

(Gazdasági) antropológiai megfontolások

A második szint második olvasata, mint már mondtam, az általános antropológiai elemzési lehetőségek

felől közelíti meg a könyvet. A módszertan mögött a több helyszínű etnográfianak a hazai szakirodalomban néha túlidézett vagy esetleg rosszul értelmezett alapelvei¹⁵ állnak, amelyek érzésem szerint néha csak annyiban szolgáltatnak alapot az antropológiai munkához, amennyiben segítik elfedni az el nem végzett terepmunka tényét. Hiszen újfajta helyszíneken, globalitáson, lokalitáson és glocalitáson, transznacionális jellegen innen és túl, a kulturális antropológiának még mindig *sine qua non*ja a terepmunka – mint ahogy a divatos jelszavakon túl a helyi világok és a globális struktúrák közötti mozgás is. Berta Péter nem is rágódik sokat ezen a módszertani háttéren, hiszen az emberek, a tárgyak, a metaforák akárhol vannak is, megtalálhatók, csak ki kell menni a terepre, és követni őket. Berta Péter pedig irigylésre méltó kitartással megvette ezeket államhatárokon (például Románia és Magyarország), etnikai határokon (például gáborok és cārharok), kulturális határokon (műgyűjtők és romák) keresztül, és végül létrehozott egy olyan szöveget, amely nem tankönyv ugyan, de a romakutatások átfogó területén túl nagyon sok példaanyagot kínál az antropológia olyan tágabb vagy szűkebb területeihez, mint a gazdasági antropológia és ezen belül hangsúlyosan a fogyasztás antropológiája (és a tárgyak elmélete), a rokonsági antropológia, az etnicitás antropológiája, a politikai antropológia, a beszélés néprajza.¹⁶

Mindeközben kialakította azt a nyelvet is, amelyen ennek a sajátos kultúrának a jelentései adekvát módon visszaadhatók. A fordítás és a két kultúra közti nyelvi és ideológiai közvetítés soha nem egyszerű feladat, és Berta Péternek meg kellett találnia az émikus és étikus között azt az egyensúlyt, amellyel nem ragad meg a tanulmányozott közösség szellemi horizontján, de nem is szakad el tőle végérvényesen. Ennek a nyelvnek a megalkotásában – többek között – Arjun Appadurai, Pierre Bourdieu, Erving Goffman és Igor Kopytoff munkáira alapoz, amit aztán a kötetben végig következetesen alkalmaz is. Az így létrehozott nyelv igencsak rugalmas és képlékeny, és alkalmas arra, hogy röviden, tömören adja vissza a tanulmányozott kultúra jellegzetességeit. Megvallom ugyanakkor, hogy ebben az émikus–étikus ingamozgásban a sok romani nyelvű betétet, idézetet egy kicsit megterhelőnek éreztem, hiszen egyrésztől megnehezítet-

14 ■ Egy ismert esetben a pohárért kifizetett összeg az 1 millió dollárt is meghaladta (l. például 231. old., illetve 14. fejezet).

15 ■ George Marcus: Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24 (1995), 95–17. old.

16 ■ Csak érdekességképpen jegyzem meg, hogy ha kézbe vesszük például Eriksen szintén 19 fejezetre osztott antropológiai bevezetőjét (Thomas Hylland Eriksen: *Kis helyek – nagy témák: bevezetés a szociálanropológiába*. Ford. Karádi Éva, Varró Zsuzsa. Gondolat, Bp., 2006.), azt látjuk, hogy Berta Péter könyve szinte mindegyik fejezethez tud példaanyagot szolgáltatni – pedig Eriksen könyvének a romák nem is szolgálnak centrális témájául.

17 ■ Vö. Vörös Miklós: Fogyasztás és kultúra. *Replika*, 21–22 (1996), 77–79. old.

ték az olvasást, másrésről az ingamozgásból fakadó feszültség a fogalmak közötti feszítáv miatt néha túl nagyoknak tűnt. Bár ehhez azt is hozzá kell tennem, hogy mivel nem értek egyetlen romani dialektust sem, a kritikám inkább önkritika lehetne, hiszen e fogyatékoság miatt nem biztos, hogy ebből a szempontból én voltam a könyv legjobb olvasója.

A módszertanon és a nyelvi innovativitáson, kreativitáson túl a szöveg az antropológia különböző részterületein belül is elhelyezhető. A nagy klasszikusoktól, Marcel Mausstól, Bronisław Malinowskitól, Polányi Károlytól, Thorstein Veblentől a már említett Pierre Bourdieu-n és Erving Goffmanon keresztül jut el olyan, a fogyasztás antropológiájában ma megkerülhetetlen kortársakig, mint a már szintén említett Arjun Appadurai, de akár Colin Campbell vagy Daniel Miller neve is említhető lenne. A sor teljesen nyilvánvalóan nem teljes, és inkább a recenzens preferenciáit követi. Akár abban az értelemben is, hogy miközben Berta Péter Marcel Mauss és Polányi Károly munkásságát tételen nem említi, az, ahogyan például nem monetáris értelemben a hitelről mint a társadalmi és gazdasági interakciók komplex jelenség- és jelentés együtteséről, vagy a gazdaságnak a társadalmi beágyazottságáról beszél, mégiscsak olyan tudományos hagyományba illeszkedik, amelyet a két említett tudós nevével lehet jól fémjelezni. Az ajándék és az áru, a csere és a kereskedelem szembenállásának feltételezése egyidős magával a gazdasági antropológiával, de az is lehet, hogy egyáltalán a modern antropológiával. Attól függetlenül, hogy érvényesnek tekintjük-e ezt a feltételezést, illetve a körülötte kibontakozó, máig tartó vitában hol foglalunk állást, Berta Péter könyve ennek a vitának az árnyalásában is jól használható, és gondolom – és remélem –, hogy a gazdasági antropológiai kurzusoknak legalább az elosztási rendszereket feldolgozó részeibe be fog épülni.

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem csak és nem is elsősorban az elosztáshoz szolgáltat jó példanyagot. Ha elfogadjuk, hogy még mindig érvényes a gazdaságnak a gazdasági antropológián belüli hagyományos hármas – a termelésre, az elosztásra és a fogyasztásra fókuszáló – felosztása, és azt is elfo-

gadjuk, hogy a presztízsgazdaság elsősorban az elosztást és a fogyasztást érinti, akkor a fogyasztásról is ejtenünk kell néhány szót. Hiszen Berta nemcsak az elosztással kapcsolatosan vet fel mindmáig fontos kérdéseket, hanem a fogyasztáson belül is olyan témákat vizsgál, mint az etnicizált fogyasztás, a hívalkodó fogyasztás, az értékzrzsimek kapcsolata, a fogyasztás

privát és publikus jellege stb. A fogyasztás kiemelt kezelése pedig akár azzal is összefügghet, hogy a gazdasági antropológia a termelésre fókuszáló marxi, illetve az elosztásra fókuszáló Polányi-féle hagyományból fakadóan kevesebbet tudott megmagyarázni ebből a harmadik területből. A fogyasztás ugyanakkor sokak értelmezésében a társadalmi élet és a gazdaság egyik legfontosabb területévé vált, túlzó kijelentéssel élve egyenesen a történelem mozzgatórugójává,¹⁷ és ennek fényében általános (a társadalom egésze) és egyedi (a gábor roma társadalma) értelemben is újra felvethető a fogyasztás privát *versus* publikus jellegének kérdése. Itt újra csak a gábor roma nyilvánosság korábban már említett sajátosságaira érdemes visszatálnunk: arra, hogy a sokszor végtelenségig menő anyagi erőfeszítések árán megvásárolt poharaikat elrejtik, nem szívesen mutogatják, viszont fontos szere-

pet szánnak nekik a tőkeképződésben és a politikai diskurzusokban, a felmenők és az apatársi szövetségek emlegetésével együtt. És ugyaníde kapcsolódik a gáborok szocialista és posztszocialista fogyasztásának a megértése is, amely egyszerre szól egyedi módon a gáborok értékpreferenciáinak változásáról, vagyis a posztszocialista fogyasztási javak jelentőségének megnövekedéséről, különösen a kevésbé értékes presztízstárgyakkal kapcsolatban, és általában a társadalomban és gazdaságban végbement változásokról. A szocializmusban ugyanis a presztízstárgyak megvásárlása szinte az egyetlen értékálló és biztonságos tőkefelhalmozási lehetőséget jelentette, ellenben a posztszocializmus kinyitotta ezt a szférát is, így a gáborok orientációja is megváltozott. Ez pedig a fogyasztási szokások leírása mellett a gazdasági antropológiában szintén régi kérdésnek számító tőke és tőkefelhalmozás problematikájához is hozzáolvasható.

A tőkefelhalmozás kérdése azonban a termelés, elosztás, fogyasztás hármasából újra a termelés-

A TARTALOMBÓL

Vállalatok társadalma

Madarász Aladár – Valentiny Pál:

Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalat történet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok „paradigmateremtésre”

Bácskai Vera:

Egy kalandor gyáros és egy spekuláló tőkepezés esete

Szatmári Judit Anna:

Fischer Júlia és Társa

Kiss András:

„Mi mindig elfelejtjük, hogy még nem vagyunk gyár.”
A Csepel Autógyár és munkásvilága az 1950-es években

Honvári János:

A H. E. eltávolításáért küzdő Akcióbizottság

Pap Milán:

A vállalat dolgozója – a társadalom vállalata. Vállalati dolgozó és vállalati közösség a hetvenes évek tudományos ideológiájában

A KORALL Szerkesztőségének 2015. évi tematikus számai:

- 59. *Áldozatnarratívák (megjelent)*
- 60. *Női szerepek (megjelent)*
- 61. *Vállalat történet*
- 62. *Nemzeti tudomány*

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2015-ös évfolyamra várjuk az előfizetéseket.
Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek,
és valamennyi ideai számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

*Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy itéli, tiszteljen meg minket támogatásával!*

Adószámunk: **18255030-1-43**

Nevünk: **Korall Társadalomtörténeti Egyesület**

re irányítja a figyelmünket. Világos ugyanis, hogy a gáboroknál a presztízsgazdaság csak marginálisan tekinthető jövedelemszerzési tevékenységnek – például a különféle köszönőajándékokon, juttatásokon és brókeri közvetítődíjakon keresztül. Az is világos, hogy Berta Péter nem a termelő tevékenységük bemutatására helyezte a hangsúlyt, bár a második fejezetben – amennyire az elérhető források ezt lehetővé tették – röviden összefoglalja ezeket a tevékenységeket mind az 1989 előtti, mint az ezt követő időszakra vonatkozóan. A két rész, a termelői tevékenységek, valamint az elosztás és fogyasztás szféráinak igencsak eltérően hosszú bemutatása és dokumentáltsága és az ebből eredő egyensúlytalanság azonban továbbra sem teszi lehetővé, hogy a gábor romák jövedelemszerző tevékenységéről részletesebb, teljes képet kapjunk, így a Berta Péter által is említett,¹⁸ a gáborokhoz társított etnikai sztereotípiák érvényessége cáfolatának szándéka – érzésem szerint – részleges marad.

NAGYON RÖVID BEFEJEZÉS EGY HOSSZÚRA SIKEREDETT RECENZIO VÉGÉN

Talán nemigen kell újabb érveket felsorolnom mellett, hogy a könyvet érdemes elolvasni. Néprajzkutatók, antropológusok, szociológusok és egyáltalán társadalomtudósok, akik a romakutatások és az érintett antropológiai témák, különösen a fogyasztás iránt érdeklődnek, nem kerülhetik meg ezt a könyvet, és általában a szerző munkáit, sem itthon, sem külföldön. Külön szerencsének tartom, hogy Berta Péter ezekben a témákban nagyon jó helyeken közölt angol nyelvű publikációkat, és jelenleg a University College London kutatója. Egyetlen aggodalmamnak adnék hangot: említettem, hogy reményem szerint a kötet be tud épülni az (egyetemi) oktatásba. Ám mivel hosszú szövegek, netán monográfiák elolvasására ma már igen nehezen tudjuk rávenni a diákokat, félek attól, hogy a kötet terjedelme akadály lehet ebben a beépítési folyamatban. Bízom abban, hogy ha a teljes mű elolvastatásáról lemondanak is, a kollégák jó szemmel fogják tudni kiválasztani az elolvasásra szánt részeket. □

18 ■ Mint ahogy arról is szívesen olvastam volna még – ha lehet ilyet mondani egy átfogó és 700 oldal meghaladó elemzésről szólva –, hogy a vállalt és következetesen végigvitt, a gábor romák társadalmát és presztízsgazdaságát autonóm, a nem romák társadalmához mindenképp kiegyensúlyozottan kapcsolódó szféraként feltüntetett szemléletmódon túl ez a világ hogyan kapcsolódik a nem roma világhoz: hogyan iratják forgalomba autóikat (történeti értelemben: hogyan fogadtak sofőröket), hogyan tartják a kapcsolatot befolyásos nem roma személyekkel (vállalkozók, rendőrök, ügyvédek stb.). Ez a kiegyensúlyozott viszony feltételezésének érvényességét semmilyen módon nem csorbította volna, de az elemzést teljesebbé tehetné.